

Szatmári Áron¹

Bogáti nyomtatásban. A *Psalterium* és az unitárius énekeskönyvek²

Mindig megilletődik a kutató, amikor Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriumának*³ valamely aspektusával kíván foglalkozni. Hiszen óriási diszkrépancia van a *Psalterium* irodalom- és művelődéstörténetben betöltött helye, valamint a korpusz feldolgozottsága között. Csak néhány szempontot említek.

Először is: eddigi ismereteink szerint Bogáti Fazakas *Psalteriuma* az első magyar nyelvű, verses fordítása a teljes zsoltárkönyvnek. Másodszor: az összes zsoltár különböző nótajelzésre és körülbelül 80 különböző metrumra íródott.⁴ Ez azt jelenti, hogy a 16. századi magyarországi metrum- és dallamhagyomány egyik legnagyobb gyűjteményéről van szó. Harmadsorban pedig: a *Psalterium* az erdélyi antitrinitarizmus nonadorantista áramlatának egyik legkorábbi irodalmi reprezentációja. Ezekkel szemben áll az a tény, hogy a teljes *Psalterium* mind a mai napig nem jelent még meg nyomtatásban, míg a *Régi magyar költők tára* 16. századi sorozata – ezt leszámítva – már majdnem teljes.

¹ SZATMÁRI Áron (Pécs, 1991–), tanulmányait a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar szakán végezte. Ez alatt a Kerényi Károly Szakkollégium tagja volt. 2015-től a PTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási területe a 16. századi költészettörténet, ezen belül a protestáns – főként unitárius – gyülekezeti éneklés. Tagja az egyetemek közti vállalkozásban készülő Régi Magyar Verses Adatbázis pécsi, textológiai kutatócsoportjának, valamint részt vesz Bogáti Fazakas Miklós verses művei kritikai kiadásának elkészítésében.

² A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3-I. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

³ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium Davidis*. Egyetlen teljes kiadása van, amely hálózaton érhető el: BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Magyar Zsoltár 151 verses parafrázisban*, kiad. GILICZE Gábor (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009), <http://mek.oszk.hu/07900/07965/07965.htm>

⁴ Vesd össze a *Péchi Simon-énekeskönyvben* (S 33) található változattal. A továbbiakban a kéziratokra első említésükkor mindig a Stoll-féle bibliográfiában található számukkal és elnevezésükkel hivatkozom. Lásd: STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1542–1840)* (Budapest: Balassi Kiadó, évszám nincs), <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>

Szokás azzal magyarázni ezt az ellentmondást, hogy az unitárius énekhatározomány szempontjából azért nem foglalkoztak a zsoltárokkal, mert nem voltak részei az úzusnak, a szombatos hagyomány kutatásának horizontján pedig azért esik kívül, mert mégiscsak unitárius szövegekről van szó. Ez a megközelítés problematikus. De nagyon is gyümölcsözően problematikus, hiszen éppen a *Psalterium* különleges helyére világít rá, melyet az antitrinitárius felekezetek különféle énekhatározományai között elfoglal. Bogáti zsoltárfordításainak utóélete nem csak érinti azt a kérdéskört, hogy milyen viszonyban álltak egymással az antitrinitárius mozgalom különböző irányzatai, hanem maga is a probléma része.

Szabó Géza szerint a nyomtatásban megjelent zsoltárok és a Bogáti-zsoltárokra utaló „nótajelzések alapján mintegy harminc közismertnek mondható zsoltárt jelölhetünk meg”.⁵ Tanulmányom a szöveghagyomány bemutatásával ezt az állítást szeretné illusztrálni. Bogáti Fazakas Miklós *Psalteriuma* nem volt ismeretlen unitárius körökben. Az, hogy nem válhatott részévé teljes egészében az úzusnak, egyszerre következik Bogáti saját teológiai meggyőződéséből, az egyházpolitikai helyzetből, a gyülekezeti éneklés és énekeskönyvkiadás korabeli sajátosságaiából és a *Psalterium* poétikájának, metrum- és dallamhasználatának egyediségéből.

Az eddigiekből kifolyólag már most le kell szögezmem, hogy jelen dolgozat nem vállalja – nem is vállalhatja – azt a feladatot, hogy teljességében feltárja a *Psalterium* és a 17. századi unitárius éneklés kapcsolatait. Viszont azt igen, hogy bemutassa ezt a kapcsolatot, ilyen értelemben tehát elsősorban adatokat fogok közölni és problémákat jelezni.

Felekezetiég

Kohn Sámuel monográfiájában azt a tézist igyekszik alátámasztani, hogy Bogáti a szombatoság atyja, művei a szombatos irodalom korai szövegei. Amennyiben a szövegek eljutnak az unitárius gyülekezetekhez, az azért lehet, mert a későbbi másolók, szerkesztők unitárius irányú változtatásokat eszközölnek a szövegeken.⁶ Ezzel szembemegy Jakab Elek érvelése, aki szerint a *Psalterium*

⁵ BOGÁTI FAZAKAS Miklós, *Psalterium: Magyar zsoltár*, kiad. GILICZE Gábor és SZABÓ Géza, vál., jegyz. SZABÓ Géza, tan. DÁN Róbert (Budapest: Magyar Helikon, 1979), 263.

⁶ KOHN Sámuel, *A szombatosok: Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchi Simon főkancellár életére és munkáira* (Budapest: Athenaeum R. Társulat, 1899). Vesd össze különösen a 7. fejezettel: *Bogáti Fazakas Miklós és zsoltárai*, 140–156.

unitárius szöveg, ha van is olyan változat, amely szombatos szöveghelyeket tartalmaz, az a szombatos másolóknak köszönhető, vagy legalábbis ők kárhoztatanók érte: „[a Jancsó-kódex] sok variánst mutat, másolója módosított, javított, sok helyt pedig rontott”.⁷ Mindketten magának a szövegnek a felekezetiségéről tesznek megállapításokat, és evidenciának veszik a szombatos és unitárius felekezet közti markáns határvonalat.

Dán Róbert Bogátiról szóló monográfiájában szintén éles határvonalat von a két felekezet hitelvei között, és fel is vázolja alapelveiket és érvrendszerüket. Ezekkel méri össze Bogáti műveinek érvkészletét és retorikáját, majd bizonyítja, hogy Bogáti az unitárius oldalhoz sorolható. A záró fejezet summája: „A kortárs unitáriusok felekezetük jelesei között tartják számon, a kortárs szombatosok is unitáriusként említik. Világnézete átmenetet képez az antitrinitárius ideológia konzervatív és radikális irányzata között, de a szombatosáig nem jutott el.”⁸ Viszont Dán tesz egy finom megkülönböztetést a szöveg és a szerző felekezetisége között, és kijelöli azt a határt, ameddig a szöveg felekezetiségéről lehet beszélni.⁹ Ezzel ki tud kerülni abból a körben forgó érvelésből, amely a szöveg és szerzője felekezetiségének kérdését úgy próbálja megoldani, hogy az egyik bizonyításakor szükségszerűen evidenciának veszi a másikat és vice versa.

Ebbe a hibába még Ács Pál is beleesik a 2. zsolttárról szóló tanulmányában, ahol a „hasonlatosságval való applikálást” nevezte meg a szöveg értelmezési kulcsként.¹⁰ Etlinger Mihállyal közösen írt tanulmányunkban Dánnal egyetértve arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ez az értelmezés következhet Bogáti teológiai meggyőződéséből és exegetikai módszereiből, de a szöveg nem tartalmaz arra utaló nyomokat, hogy magát a zsolttárt is szükségszerűen így kellene értelmezni. „A *Psalterium* szövege tehát nyitott mind az unitárius, mind a szombatos teológia felé, vagy nyugodtan mondjuk ki: mindenfajta, az *Ószövetséget* kanonikus szöveggé elfogadó teológia felé.”¹¹ Ez azonban nem abból következik, hogy a

⁷ JAKAB Elek, „Bogáthi Fazakas Miklós, XVI. századi magyar theologus és költő”, *Keresztény Magvető* 15 (1880): 1:1–14, 3:159–186, 166.

⁸ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Humanizmus és reformáció 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973), 195.

⁹ Vessd össze különösen: *uo.*, 169–170.

¹⁰ ÁCS Pál, „»En fiam vagy, Dávid...«: A historikus értelmezés korlátai a 2. zsolttár unitárius fordításában”, in *A zsolttár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András, 61–75 (Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem–L’Harmattan, 2011), 75.

¹¹ ETLINGER Mihály és SZATMÁRI Áron, „Bogáti-parafrazisok és reinkarnáció: Keletkezéstörténet, felekezetiség, hagyományozódás”, in *Szöveg, hordozó, közösség: Olvasóközösség és közösségi olvasmányok a régi magyar irodalomban (Fiatalok Konferenciája 2015)*,

forrás- vagy kontextushűség parancsa mellett Bogáti ne talált volna retorikai eszközt arra, hogy a szövege kifejezze saját meggyőződését. Épp ellenkezőleg: „Bogáti teológiai meggyőződéséből és bibliai-kritikai igényéből fakadóan olyan fordításpoétikai koncepciót működtet, melynek lényege a bibliai szövegek forráshű és historikus visszaadása anélkül, hogy a szövegek immanensen tartalmazzák a hozzájuk fűződő értelmezéseket és kommentárokat.”¹²

Bogáti ezen eljárása lehet az egyik magyarázata annak, hogy a *Psalterium* miért nem lett része az unitárius templomi úzusnak. Hiszen ez az eljárás teljesen ellentétes a gyülekezeti énekek bevett stratégiájával, amelyet Szilasi László *interpretatio*-parancsnak nevezett el.¹³ Abban a forrongó helyzetben, amely a korabeli unitárius egyházat jellemezte a belső teológiai vitáival, hatalmi harcaival és a külső legitimációs kényszerrel, nem volt célszerű olyan zoltárfordításokat kanonizálni, amelyek ilyen nyílt utat engednek egy, az újszövetség érvényességét megkérdőjelező teológia felé. Még ha Bogátira nem is állt a vád, hogy elvetette volna az ember-Jézus messiási voltát, nem éppen zoltárfordításai azok, amelyekkel sietett volna ezt a vádat megcáfolni. A gyülekezeti énekeskönyvekbe bekerülő zoltárok kapcsán később példákön is megmutatom, hogy hogyan próbálták a szerkesztők áthidalni ezt az ellentmondást.

A másik probléma a zoltárok szombatos és unitárius hagyományozódásának teljes szétválasztása. Molnár Dávid disszertációjában rávilágít arra, hogy a szombatos valláson levő főurak és egyházi személyek jelentős befolyással rendelkeztek az unitárius egyházon belül.¹⁴ A szombatos és unitárius gyülekezetek között különböző intenzitású kapcsolatok lehettek, az azonban bizonyos, hogy ilyen kapcsolatok léteztek. A szombatos műhelyekben készült kéziratok bemutatásával ezekre a kapcsolódási pontokra szeretnék rávilágítani.

szerk. GESZTELYI Hermina, GÖRÖG Dániel és MARÓTHY Szilvia, 97–111 (Budapest: Reciti, 2016), 106.

¹² Uo.

¹³ SZILASI László, *A sas és az apró madarak*, Humanizmus és reformáció 30 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 149–161.

¹⁴ MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége...”: *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelmek korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7 (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 24–25.

Kéziratos *Psalteriumok*

Nyolc olyan kódexet ismerünk, amely tartalmazza – vagy valaha tartalmazhatta – a teljes *Psalteriumot*. Ismertetésük szükséges ahhoz, hogy az unitárius hagyomány lehetséges forrásairól képünk legyen.¹⁵

Szenterzsébeti Bogáthi-kódex (S 22)

1607. december 22. és 1608. február 16. között készült Szenterzsébeten – a település korábban Eőssi András, majd Péchi Simon birtoka volt, és egyben a szombatosság egyik központja volt. A kódex tartalmazza Bogáti többi bibliai tárgyú művét is, sőt e munkákat csak ez a forrás tartalmazza. A kódex variánsai markánsan eltérnek a többi kódexétől, amit már Jakab Elek megemlített: „tudakosságukban több zsoltnak még alakját s versmértékét is nem átalították megváltoztatni”.¹⁶ Jó példa az 1. zsoltnak, amelynek minden strófakezdő szavát megváltoztatta a másoló, hogy felismerhetetlen legyen az akrosztichon, és minden sorba betold egy plusz szótagot – utólag. De éppen a markáns eltérésekből lehet tudni, hogy annak a Szenterzsébeten készült változatnak, amelyhez biztosan köze volt Péchi Simonnak, nincs köze a további hagyományozódáshoz.¹⁷

A *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* szerepel a dési komplanáció végrehajtása során elkobzott könyvek és kéziratok listáján. A jegyzék megadja „a másolás helyét és idejét”, tehát „Kétségtelen, hogy a jelenleg is ismert másolatról van szó.”¹⁸ Ez azt is jelenti, hogy a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* 1638 óta Kolozsvárott van.

Péchi Simon-énekeskönyv (S 33)

Először is tudatosítsuk: nem tudjuk, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* összefírásának volt-e köze Péchi Simonhoz, a névadás egy félreértésen alapszik.¹⁹ Var-

¹⁵ A *Kövendi János-kódex*ről az unitárius hagyományról szóló fejezet megfelelő helyén lesz szó.

¹⁶ JAKAB, „Bogáthi Fazakas...”, 182.

¹⁷ Kivéve egy esetet. Az amúgy is számtalan kérdést felvető *Kuun-kódex* (S 40) is tartalmazza az 1. zsoltnak, és itt a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* variánsaival megegyező szövegváltozatot találunk.

¹⁸ DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon, Humanizmus és reformáció* 13 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 304.

¹⁹ SZATMÁRI Áron, „Péchi Simon és a Péchi Simon-énekeskönyv”, in *Annona Nova VII: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. RÉTFALVI P. Zsófia és VÖRÖS Eszter, 57–70 (Pécs: PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2015) 63–65.

jas Béla megállapítja, hogy a kódex másolója Tolnai István,²⁰ tehát az 1610-es évekre, Kissolymosra tehető a másolás időpontja. A kódex címlapján szerepel egy 1604-es évszám, de a szakirodalommal ellentétben én nem tartom szükség-szerűnek – bár el tudom képzelni – egy mára elveszett, 1604-es *Psalterium*-kézirat létét.²¹ A *Péchi Simon-énekeskönyv* tartalmazza az egyik legjobb szöveg-változatot, másolója kevés hibát ejt.

OSZK-töredékek

Az OSZK-ban őriznek két könyvtáblából kiáztatott töredéket, melyek felté-telezhetően teljes zsolnárkönyvek töredékei.²² A hiányzó sorok alapján kikövet-keztethető, hogy mindkét töredék körülbelül azonos méretű lapra íródhatott. Sajnos nem tudni, hogy minek a könyvtáblájából kerültek elő a töredékek, de azt igen, hogy sokáig egy helyen voltak tárolva, és a papírhiányokból kirajzolódó mintázataik is nagyon hasonlítanak egymásra.²³ A töredékek sorbeosztása, ha-sonló írásképe és mindkettő szövegének a *Péchi Simon-énekeskönyv* variánsaival való nagyfokú egyezése megerősíteni látszanak azt a feltételezést, hogy a két tö-redék egyazon énekeskönyv részei. Ugyanezen okból készülésük helyét is a kissolymosi műhelyhez kötném.

Jancsó-kódex (S 31)

A *Jancsó-kódex* zsolnárrészében két kéz különböztethető meg. A másodiktól találunk bejegyzést: „Vegeszte el ez Soltart Nagy Solymoson niomorgo Gabriel Deak, az eö jo akaro, es bizodalmas Uranak Küs Solymoson lakozando Matefi Palnak hazanal”.²⁴ Az énekeskönyvben még három másoló nevezi meg magát, akik szintén Kissolymoson másoltak 1615 és 1618 között: Váradi János, Tolnai István és ifj. Zák Péter.²⁵ Tehát a *Jancsó-kódex* szintén a kissolymosi másolómű-helyben készült, közel egy időben a *Péchi Simon-énekeskönyv*vel, szövegállapota is hasonló hozzá.²⁶

²⁰ VARJAS Béla, kiad., *Szombatos énekek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 5 (Bu-dapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 8.

²¹ SZATMÁRI, „Péchi Simon...”, 65–70.

²² *Bogáthi-psalterium töredéke* (S 69) és *Bogáthi-zsolnárok töredékei* (S 1030)

²³ Ezúton is köszönöm a segítséget és az információkat Zsupán Edinának.

²⁴ 105r

²⁵ 106r, 145v és 155v

²⁶ A kissolymosi szombatos másolói műhelyről újabban Molnár Dávid jelentkezett újabb felfedezésekkel: MOLNÁR Dávid, „A korai szombatos gyűjtemények másolóinak

Mátéfi János kódexe (S 39)

Mátéfi János kódexe szintén a kissolymosi másolóműhely terméke, viszont kiállítása nagyon eltér az előző kódexekétől. A kézirat nem egy énekeskönyv része. Előtte polemikus szövegeket találunk, utána pedig csak néhány ének van, ezek többsége legkorábról ebben a kéziratban található meg. A másoló neve Ürmösi Mihály, a másolás ideje 1634. A kódex kisebb alakú, mint az eddigiek, sorokra törés helyett faltól falig ír a másoló, írásképe elmosódottabb, kevésbé rendezett. A kézirat rengeteg saját variánst tartalmaz a többi kézirathoz képest. Ezek többsége abból ered, hogy a másoló átfogalmazza a szöveget, aktualizálja, egyszerűsíti, érthetőbbé teszi.²⁷

Van egy lényegesebb különbség is *Mátéfi János kódexe* és a többi kódex között. Több jel is arra utal, hogy nem volt egy Bogátitól származó szerzői tisztázata a *Psalterium*nak, hanem több változat vagy akár kéziratkötegek terjedhettek.²⁸ Az egyik leglátványosabb erre utaló jel az 55. zsolttár esete, amelynek első változatát a szerző átdolgozta, és a két változat egymástól függetlenül hagyományozódott tovább. *Mátéfi János kódexében* a szöveg Akitofelt említi Dávid ellenségeként, míg a korábban felsorolt négy kéziratban Keila városa válik árulóvá.²⁹ Fontos kérdés, hogy hogyan kerülhetett ez az újabb (?) változat a kissolymosi műhelybe.

Abásfalvi zsolttárkönyv (S 53)

Erről a kódexről tudunk a legkevesebbet. Az egyik lapon fennmaradt egy évszám a másolótól: „Amen. Finis huius Deo volente. A. Do. 1671”.³⁰ Az erősen megrongálódott kódex az abásfalvi unitárius egyházközség irattárából került elő. Variánsai valamelyest *Mátéfi János kódexéhez* közelítenek, és az 55. zsolttár Akitofelt említő változatát hozza. Abásfalva Kissolymostól légvonalban mindössze 38 km. Vajon egy újabb darab a kissolymosi műhelyből?

identitása”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 33, *Új folyam* 2 (2017). Megjelenés előtt.

²⁷ Lásd erről: VARGA Réka, „Mátéfi János és a szombatos szöveg hagyomány”, in *Vers: Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában (Fiatalkonferenciája 2013)*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea és MARÓTHY Szilvia, Arianna Könyvek 7, 119–129 (Budapest: Reciti, 2014).

²⁸ ETLINGER és SZATMÁRI, „Bogáti-parafázisok...”, 103. Ha ez igaz, akkor ez is lehet az egyik praktikus magyarázata, hogy miért nem tudott elterjedni a *Psalterium* az unitárius gyülekezetekben.

²⁹ Uo., 98–103.

³⁰ 49v

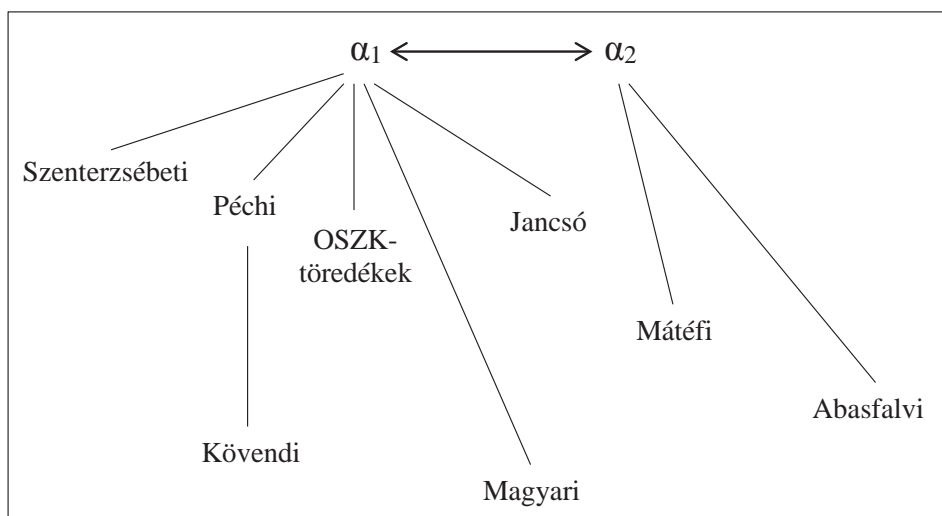
Magyari Péter kódexe (S 167)

Magyari Péter kódexe sok szempontból izgalmas darab. De mivel keletkezési idejét tekintve már túlnyúlik a vizsgált korszakon, csak az érvelés szempontjából fontos vonásait említem. Magyari Péter, a nagyernyei szombatos gyülekezet tagja készítette 1704-ben, saját összeállítású énekeskönyve részeként. Nála is megtalálhatóak azok az énekek, amelyeket korábban csak *Mátéfi János kódexéből* ismerünk. Ennek ellenére a zsoltárok mégsem követik *Mátéfi János kódexének* variánsait, hanem a Péchi- és Jancsó-féle variánsokhoz állnak közel. Az 55. zsoltárnak is a Keilát említő változatát közli. Tehát *Mátéfi János kódexének* énekei tudtak úgy tovább hagyományozódni, hogy vele együtt nem hagyományozódott tovább az ott található *Psalterium* szövegvariánsa. Ez csak úgy lehetséges, ha a Péchi- és Jancsó-féle szöveg valamely – akár későbbi – példánya állt Magyari rendelkezésére.³¹

Látható, hogy az ismert hét, feltehetőleg szombatos környezetben másolt *Psalterium*-kézirat, amelyek egy évszázadot felölelő időtávban készültek el, egészen szűk földrajzi térhez köthetők, melynek középpontja Kissolyos – vagy a tőle 6 km-re fekvő Szenterzsébet. Mégis, ezen a kis körön belül több olyan szövegváltozat kering, amely különböző külső forrásokat feltételez, tehát nem magyarázható az egymásból való leszármazással. Ezzel szemben a térben és időben legtávolabbi Magyari-féle szöveg zavarba ejtően kevés saját variánssal rendelkezik, igen közel áll textológiaiilag a Péchi- és Jancsó-féle szöveghez. Bizonyos esetekben túl egyöntetűek a variánsok, máskor pedig túlon túl eltérnek. Ebből egy tény és egy feltételezés következik. A tény az, hogy Bogáti *Psalteriuma* népszerű volt a Szenterzsébet környéki szombatos gyülekezetekben, sok másolat készült, a *Psalterium* kéziratai közkezen forogtak. A feltételezés az, hogy létezett legalább két olyan ősvariáns, akár szerzői, akár a 17. század elején készült, de a szerzőihez nagyon közel álló, amelyeket sokáig másoltak tovább a scriptorok, és amelyeket ma már nem ismerünk. Ezt erősítenék meg a pécsi Bogáti-kutatócsoporttal készített mikrofilológiai vizsgálataink is, amely alapján igen nehezen tudtunk szövegcsoportokat elkülöníteni. Fa helyett inkább bokornak tűnik az a stemma, amit ideiglenesen fel tudtunk állítani.³²

³¹ Nagyernye légvonalban 39 km-re van Kissolymostól.

³² ETLINGER Mihály, GÁL Emőke, SZATMÁRI Áron és VARGA Réka, *Előtanulmány egy életműkiadáshoz: Bogáti Fazakas Miklós zsoltárfordításai*, OTDK dolgozat, (Pécs: kéziratban, 2012).



A Bogáti-kutatócsoport stemmájának továbbfejlesztett változata

Unitárius hagyomány

Keresztyéni énekek (RMNY 886)

Az ismert források alapján a *Mely hatalmas a mi Urunk, az Isten...* kezdetű 8. zsoltár jelent meg legkorábban nyomtatásban. Újfalvi Imre 1602-es debreceni énekeskönyvében a zsoltárrész megfelelő helyére került be az ének. Apróbb változtatások, félreolvasások mellett elmarad a 10. strófa és egy helyen egy strófa-kezdő „Ím” szó, aminek következtében sérül a szöveg akrosztichonja.³³ MELINAGIAZISTEN-ből MELHNAGIAISTEN lesz. Már itt megjelenik az a későbbi kiadásokra is jellemző tendencia, hogy a szerkesztés során kikopik minden Bogátira jellemző paratextuális jegy: a szerző neve, az argumentum és az akrosztichon, egyszerűen azért, mert nem fontosak. Etlinger Mihály ezt a folyamatot „gyülekezeti-énekesülésnek” nevezi.³⁴

³³ Bogáti minden zsoltárához egy argumentumot rendel, amelyet az akrosztichonok is kiadnak. A 8. zsoltáré: „Mely nagy az Isten” (*Péchi Simon-énekeskönyv*) – a nyomtatásban ez elmarad.

³⁴ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós zsoltárparafrázisai és a gyülekezeti hagyomány”, in *Annona Nova 2012: A Kerényi Károly Szakkollégium évkönyve*, szerk. ÁGOSTON Zoltán, GÖRFÖL Balázs, MOHÁCSI Balázs, NÉMETH Dániel, SCHELHAMMER Zsófia és SZOLLÁTH Dávid, 23–34 (Pécs: PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégium, 2013), 29.

A 8. zsoltár az 1602-es redakció énekanyagának nagy részével együtt továbböröklődik a 17. század majd minden nyomtatott gyülekezeti énekeskönyvében, beleértve az unitárius énekeskönyveket is. Fontos viszont felvetnünk a kérdést, hogy Újfalvi Imre vagy a későbbi szerkesztők és az énekeskönyvek mindenkori használói (legyenek bár trinitáriusok vagy szentháromság-tagadók) tudták-e, hogy a 8. zsoltár szerzője Bogáti Fazakas Miklós. És ezt a kérdést bármelyik nyomtatásban megjelent zsoltár esetében fel lehet tenni, ugyanis Bogáti nevét nem tüntetik fel az énekeskönyvek. A kérdés persze ebben a formában megválaszolhatatlan. Ezért – anélkül, hogy állást foglalnék abban a vitában, hogy Újfalvi ismerte-e Bogáti teljes zsoltárfordítását – így módosítanám: hozzájutott Újfalvi Bogáti 8. zsoltárának kéziratához, vagy egy korábbi, jelenleg nem ismert énekeskönyvből vette át ezt az éneket? Az utóbbi lehetőség jól illeszkedne az elveszett Enyedi-féle énekeskönyv hipotézisébe, amely mellett komoly érveket hozott fel a 2016-ban Kolozsvárott rendezett „*Te Deum laudamus...*” elnevezésű konferencia több előadása is. A konferencia anyaga később a *Keresztény Magvetőben* is megjelent.³⁵ Pap Balázs itt elhangzott előadásában más énekek variálódása kapcsán tartja valószínűnek, hogy Újfalvi egyik forrása éppen egy szentháromság-tagadó énekeskönyv lehetett és megemlíti a 8. zsoltárt is.³⁶

RMNY 983

A legkorábbi ma is ismert unitárius gyülekezeti énekeskönyvben tizenkét Bogáti-zsoltár található.³⁷ Ez nem kevés. A kérdés ugyanaz: honnan kerültek a kötetbe? Az előbb említett konferencia anyagából készült *Keresztény Magvető*-számban Etlinger Mihály tanulmánya hosszan sorolja a kiadványban megjelenő Bogáti-darabok variánsait. Gondos szerkesztővel van dolgunk. A 33. és a 92. zsoltárból koncepciózusan hiányoznak a hangszerjátékra vonatkozó strófák, hiszen az ki volt tiltva az unitárius istentiszteletekről. A 33. zsoltárból a 14–15. strófa, a 72. zsoltárból pedig a 4. strófa marad el vélhetően a historizáló fogalom-és képhasználat miatt. Az egyértelműen az ószövetségi zsidóságra utaló kifejezé-

³⁵ Lásd a *Keresztény Magvető* 2017. évi 2–3. számának tanulmányait.

³⁶ PAP Balázs, „Az 1602. évi énekeskönyv újdonságai”, *Keresztény Magvető* 123 (2017): 2–3:227–246, 246. Megjegyzendő, egyáltalán nem biztos, hogy Újfalvi „szöveghűség tekintetében hangoztatott nézeteinek minden tekintetben” megfelelt a 8. zsoltár. A kihagyott 10. strófa – amely az unitárius kiadásokban megjelenik – éppen a szöveghűség szempontjából lehetett problémás.

³⁷ A nyomtatott unitárius énekeskönyvekben megjelenő Bogáti-zsoltárok táblázatát lásd a dolgozat végén.

seket mindenhol javítja a szerkesztő.³⁸ A paratextusok persze itt is lekopnak, a változtatások, strófaelhagyások miatt az akrosztichonok is értelmezhetetlenné válnak. Így lettek Bogáti sajátos bibliakritikájának és exegézisének irodalmi reprezentánsai tucat gyülekezeti énekekké. De ennél még fontosabb az a tény, hogy úgy tűnik: a *Psalterium* darabjai csakis igen nagy szerkesztői munkával válhatnak az unitárius gyülekezetben használható énekekké. Ez egy újabb magyarázat arra, hogy miért tudtak nehezen elterjedni és népszerűvé válni Bogáti zsol-tárai.

Etlinger más magyarázatot ad, és hajlok arra, hogy neki van igaza. Idéztem közös tanulmányunkat, ahol felvetettük annak lehetőségét, hogy a *Psalterium*nak nem létezett végleges szerzői változata, folyamatos átdolgozás alatt állt a szöveg-korpusz, egyes zsol-tárok már azelőtt elkészülhettek, hogy megszületett a teljes zsol-tárkönyv lefordításának terve.³⁹ Ez esetben viszont könnyen elképzelhető, hogy külön-külön is terjedtek Bogáti-zsol-tárok. Egy konkrét példát is hoz Etlinger. Az RMNY 983 variánsai legtöbbször megegyeznek az *Abasfalvi zsol-tárkönyv* variánsaival (természetesen utóbbiban nem maradnak el strófák). „A közös eltérések a *Psalterium* többi forrásától viszont csak négy zsol-tárnál markán-sak”, ezek azok a zsol-tárok, amelyekről tudjuk, hogy a *Toroczkai Máté graduáljában* (S 1005) is benne voltak.⁴⁰ „És ha egyes zsol-tárok terjedhettek a teljes *Psalterium*tól függetlenül, megfontolandó, hogy a *Toroczkai-graduál* Bogáti-variánsai korábbi, még a zsol-tárkönyv elkészülte előtti állapotukat őrizték meg, és ebben a formában öröklődtek tovább a nyomtatott unitárius énekeskönyvekben.”⁴¹ Ez a megfi-gyelés legalábbis egy érv mellett, hogy különböző állapotú Bogáti-szövegek léteztek és keringtek az énekhagyományban egyszerre.

Isteni dicséretetek (RMNY 1541)

Az 1632-es unitárius énekeskönyv szintén tizenkét zsol-tárt hoz, de egy eltéréssel. Megjelenik a 104. zsol-tár, viszont kikopik a hagyományból a 95. Utóbbira Hevesi Andrea azt a magyarázatot adja, hogy a zsol-tár első strófájában ugyan-csak Isten hangszeres zenével való dicsőítéséről van szó, mint a 33. és a 92. zsol-tár esetében is, és mivel amúgy is egy, a 17. században ismeretlen dallamra és

³⁸ ETLINGER Mihály, „Bogáti Fazakas Miklós esete az RMNY 983-mal”, *Keresztény Magvető* 123 (2017): 2–3:280–286, 281–284.

³⁹ Lásd a 28. lábjegyzetet.

⁴⁰ ETLINGER, „Bogáti Fazakas Miklós esete...”, 284.

⁴¹ Uo., 286.

bonyolult metrumra íródott a darab, nem volt érdemes vesződni a strófák ki-szerkesztésével sem.⁴²

A 104. zsoltár megjelenésével viszont meg kell magyaráznunk egy másik dolgot is. A 104. zsoltár megtalálható a *Csonka antifonáléban* (S 143) is, amely a szakirodalom jelen állása szerint az első unitárius énekeskönyv alapján készült. Hevesi Andrea is megvédi ezt az állítást alapos szövegelemzésekkel.⁴³ Etlinger Mihály azonban a *Csonka antifonálét* az 1632-es kiadás utánra teszi, érvei a források szerkezetére és énekanyagára vonatkoznak, és az egyik példája éppen Bogáti 104. zsoltára.⁴⁴ Tanulmányomnak nem tárgya eldönteni ezt a vitát, mindenestre jelezzük, hogy vagy a *Csonka antifonálén*, vagy az 1632-es énekeskönyvön keresztül, de bekerült a hagyományba egy újabb Bogáti-zsoltár a korábbi unitárius énekeskönyvtől függetlenül.

Hevesi felhívja a figyelmet egy érdekes tényre: az 1632-es énekeskönyv szerkesztésében valószínűleg részt vett Thordai János, mégis, az énekeskönyvben csak hét Thordai-, ellenben tizenkét Bogáti-zsoltár található,⁴⁵ amelyek (a tizenkettőből tizenegy) feltehetőleg csak a korábbi énekeskönyvből kerültek át. Thordai és Bogáti zsoltárfordításainak kapcsolatára ki kell térnünk. A Thordai-zsoltárok forrásai nótajelzéseként több esetben Bogáti-zsoltárt adnak meg.⁴⁶ Ezek többsége olyan Bogáti-zsoltár, amely megjelenik az unitárius énekhagyományban (8., 33., 85., 90., 92., 104.). Kivétel a 125. zsoltár, amely egyszer sem jelenik meg nyomtatásban, mégis Thordai zsoltárkönyvének minden ismert forrásában ez a 134. zsoltár nótajelzése. Ez azt jelenti, hogy ha Thordai eredeti nótajelzéseiről van szó, akkor az 1620-as években, ha nem, akkor is a század második felében már biztosan ismertek voltak annyira ezek az énekek, hogy a Thordai-zsoltárok nótajelzésévé váljanak. És ez különösen figyelemreméltó a 125. zsoltár esetében.

⁴² HEVESI Andrea, *A 17. századi unitárius énekeskönyvek gyülekezeti énekanyaga és a 16. századi, 17. század eleji protestáns gyülekezeti énekhagyomány*, (Szeged: doktori disszertáció, 2015), 147. <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2777/2/hevesi%20andrea%20doktori%20disszertacio.pdf>

⁴³ Uo., 37.

⁴⁴ ETLINGER Mihály, „A tyúk vagy a tojás?”, in *Mikro & Makro: Fiatalkutatók Konferenciája*, szerk. LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, SZATMÁRI Áron és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 6, 111–124 (Budapest: a Mikro & Makro konferencia szervezői, 2013), 112.

⁴⁵ HEVESI, *A 17. századi unitárius...*, 149.

⁴⁶ Lásd a 2., 34., 65., 81., 109., 134. és 138. Thordai-zsoltárt: RMKT XVII./4.

Kövendi János-kódex (S 105)

Thordai és Bogáti összefonódása kapcsán a legfontosabb az, hogy 1679-ben Kolozsvárott egy bizonyos Felvinczi György elkészíti Kövendi János kolozsvári unitárius polgár számára a *Kövendi János-kódex* néven ismert díszes kiállítású, nagy formátumú kéziratot, amely Thordai és Bogáti teljes zsoltárfordításait tartalmazza. A díszes kézirat teljes egészében fennmaradt, a két részt a zsoltárok mutatója zárja, és a kódex legelejére, egy a szerzőket méltató verszetet is írt Felvinczi.⁴⁷ Bár Thordai nagyobb kultuszáról árulkodik a versike, de mégis, Bogáti *Psalteriuma* az ő művével kerül egy kötetbe, és mindenfajta megkülönböztetés nélkül.

A korábban említett szövegvizsgálatok alapján jelenleg úgy tűnik, hogy a *Kövendi János-kódex* a *Péchi Simon-énekeskönyvet* másolta.⁴⁸ Elvileg számolhatunk közbülső forrásokkal is, de a szövegek nagyfokú egyezése ezt egyáltalán nem indokolja, sőt, inkább valószínű, hogy nem volt sok áttétel a két kódex között. Érdekes módon azokban a zsoltárokban vannak kisebb-nagyobb eltérések, amelyek megjelentek a nyomtatott unitárius énekeskönyvekben, tehát amelyeket valószínűleg Felvinczi is énekelt, így az emlékezetében élő variánsok befolyásolhatták másolását. Viszont a nyomtatott hagyományból hiányzó strófák minden további nélkül bekerülnek a kódexbe, és a szövegek fölött megjelennek az argumentumok is. Látható, hogy egy magánhasználatra szánt kéziratot énekeskönyv esetében egészen más poétikák működnek, mint a gyülekezeti énekeskönyv kiadásakor.

Ha a *Kövendi János-kódex* és a *Péchi Simon-énekeskönyv* között egyenes ági leszármazás van, az azt is jelenti, hogy a *Péchi Simon-énekeskönyv* – vagy esetleg valamely későbbi másolata – 1679-ben Kolozsvárott volt. Egyébként ha létezett is egy közös őse a *Kövendi János-kódex*nek és a *Péchi Simon-énekeskönyv*nek, mint azt Szabó Géza állítja,⁴⁹ akkor is áll az a feltevés, hogy létezett egy olyan kézirat, amely valaha Kissolymoson, később pedig Kolozsvárott volt. Tehát a *Psalterium* terjedését nem kell leszűkítenünk a Szenterszébet környezetében lévő területre. Persze lehetséges, hogy Bogáti saját kéziratái is terjedtek Kolozsvárott, és innen szivárogtak be az énekek a nyomtatott énekhagyományba, de úgy tűnik, legalábbis a *Kövendi János-kódex* esetében nem ez a helyzet. Mindenesetre a kódex ékes bizonyítéka annak, hogy Bogáti *Psalteriuma* – 1679-ben már biztosan – ismert volt Kolozsvárott az unitárius körökben, és vagy a megrendelő

⁴⁷ RMKT XVII./13, 8. sz.

⁴⁸ Lásd a 32. lábjegyzetet.

⁴⁹ GILICZE és SZABÓ, *Psalterium...*, 264.

Kövendi János, vagy a másoló Felvinczi György fontosnak tartotta, hogy Thordai zsolnárkönyvével együtt ez is bekerüljön a díszes kéziratba.

Isteni dicséretetek (RMK I. 1503)

1697-ben készült el az unitáriusok újabb gyülekezeti énekeskönyve, amely az előzőnek bővített, gondosan megszerkesztett változata. Ebben már csak nyolc Bogáti-zsolnárt találunk a korábbi tizenkettő helyett, amit lehet úgy interpretálni, hogy kikopnak a Bogáti-zsolnárok az unitárius énekeskönyvekből. A kopás statisztikailag valóban bekövetkezik, de ha jobban megnézzük az adatokat, ez nem független az 1697-es énekeskönyv általános szerkesztői tendenciájától. Az 1635-ös énekeskönyv 183 gyülekezeti éneket tartalmaz, ebből 147 16. századi, és ebből tizenkettő Bogáti-zsolnárt.⁵⁰ Az 1697-es énekeskönyvben 196 ének található, de már csak 136 16. századi, és ebből nyolc Bogátié (viszont helyet kap 25 újabb Thordai-zsolnárt).⁵¹ Tehát arról lehet szó, hogy a szerkesztő elhagyja a már kevésbé ismert régi énekeket, köztük a kevésbé népszerű – értsd: nem énekelt – Bogáti-zsolnárokat is. Ez az állítás így persze farkába harapó kígyó, hiszen azért mondhatjuk, hogy ezek kevésbé – vagy egyáltalán nem – használt zsolnárok voltak, mert elhagyta őket az 1697-es énekeskönyv szerkesztője.

Néhány esetben azért lehet tippünk az ellenkezőjére. H. Hubert Gabriella kiemeli, hogy a kiadvány „a nótajelzéseket mindenütt feltüntető gyűjtemény”.⁵² A megmaradt Bogáti-zsolnárok éppen azok, amelyek az említett Thordai-zsolnároknak nótajelzései. A 29. zsolnárt az 1632-es és az 1697-es énekeskönyvben az *Egy lélekkel mostan áldott hívek...* incipitű, Alvinci Énoknak tulajdonított ének⁵³ nótajelzése. A 33. zsolnárt az 1632-es és az 1697-es énekeskönyvben az *Irgalmazz, Úristen, immáron énnemem...* kezdetű zsolnártfordításnak⁵⁴ a nótajelzése. A 92. zsolnárt egy Miatyánk-ének⁵⁵ nótajelzése az 1632-es és az 1697-es énekeskönyvben. A megmaradt nyolc ének közül hétről tudjuk, hogy használták unitárius énekek nótajelzéséül, tehát ismerhették a zsolnárokat. Az egy kakukktójas a 44. zsolnárt, amelyről nem tudunk ilyet. Szintúgy a négy kimaradt zsolnártól. Annyi látszik, hogy a zsolnárok kopása valószínűleg a tudatos szerkesztői tevékenységnek volt köszönhető: a nem ismert, nem énekelt 16. századi énekekkel

⁵⁰ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Historia Litteraria 17 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2004), 177.

⁵¹ Uo., 248.

⁵² Uo., 248.

⁵³ RMKT XVII./5, 28. sz.

⁵⁴ RPHA 590

⁵⁵ RPHA 906

együtt ezek is kikerültek a megújított énekeskönyvből. Ez az énekeskönyv aztán változtatások nélkül több példányban is továbbmásolódott,⁵⁶ bennük a megmaradt Bogáti-zsoltárokkal.

Imádságos és énekes kézbe hordozó könyvecske (RMK I. 1558)

Hogy nem beszélhetünk a Bogáti-zsoltárok folyamatos kikopásáról az unitárius nyomtatott énekkorpuszból, azt legjobban az 1700-as ima-énekeskönyv esete példázza. Ebben a kiadványban kilenc Bogáti-zsoltár jelenik meg, de ebből a kilencből hét korábban nem jelent meg nyomtatásban. Elsőre azt mondhatnánk, hogy a század végén megjelenő ima-énekeskönyv immár a bizonyíthatóan Kolozsvárott is ismert *Psalterium*-kéziratok alapján újabb darabokkal bővült. Hisz ne feledjük, hogy a *Kövendi János-kódex* forrása, a *Kövendi János-kódex* és a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* biztosan járt Kolozsvárott. Ez utóbbi persze nem lehet a forrása az énekeskönyvnek, mert nem a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* átalakított változatait hozza, ez már az 1. zsoltárból megállapítható. A *Kövendi János-kódex* maga sem lehet forrása az ima-énekeskönyvnek, hiszen abban nincs meg a 151. zsoltár, amely az énekeskönyvben viszont megtalálható. De akár a *Kövendi János-kódex* forrása – a *Péchi Simon-énekeskönyv?* – is megfeleltethet ennek a célnak.

Figyelembe kell venni azonban, hogy az 1700-as énekeskönyvnek volt két előzménye. Az 1623-ban kiadott ima-énekeskönyv,⁵⁷ melyet leírásból ismerünk, még csak a 29. zsoltárt tartalmazta. A zsoltár belekerülhetett a legkorábbi gyülekezeti énekeskönyvből is. Viszont létezett egy csak makulatúrájából ismert 1635-ös ima-énekeskönyv is, amely kevés megmaradt és olvasható részlete alapján még inkább hasonlít a későbbi, 1700-as ima-énekeskönyvhöz.⁵⁸ Tehát felmerülhet az a verzió, hogy már 1635-ben bekerültek az újabb Bogáti-zsoltárok az ima-énekeskönyv kiadásába, és az 1700-as kiadás csak átveszi ezeket – esetleg még ki is hagy párat, mint a három évvel korábbi gyülekezeti énekeskönyv. E verzió szerint már ugyanúgy számolhatunk Bogátitól származó kéziratok megjelenésével is, mint a gyülekezeti hagyományba bekerülő zsoltárok esetében.

Persze mindez csak feltételezés. Sajnos a zsoltárok bekerülésének folyamatát a meglévő adatok alapján nem tudjuk feltárni. Viszont annyi megint csak bizonyos, hogy a század utolsó három évében 15 Bogáti-zsoltár is megjelenik nyom-

⁵⁶ STOLL Béla, TARNÓCZ Márton, VARGA Imre, kiad., *Az unitáriusok költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967), 538.

⁵⁷ RMNY 1290

⁵⁸ RMNY 1615. Lásd erről: HEVESI, *A 17. századi unitárius...*, 15–17.

tatásban, egy része gyülekezeti énekeskönyvben, egy része ima-énekeskönyvben, és némely zsoltár mindkettőben. Ez nem a zsoltárok kikopásának jele.

Még egy fontos felfedezést találhatunk az 1700-as kiadványban. A *Ne hagyj elesnem, felséges Isten...* kezdetű zsoltárfordítás⁵⁹ nótajelzése először ebben a kiadványban lesz Bogáti 141. zsoltára. Ami annál érdekesebb, hogy a 141. zsoltár sehol nem jelenik meg nyomtatványban vagy más kéziratban, csakis a teljes *Psalterium*-kéziratokban. Hasonló a helyzet vele, mint korábban a 125. zsoltárral. Úgy tud tehát egy Bogáti-zsoltár nótajelzéseként működni 1700-ban egy unitárius ima-énekeskönyvben, hogy nem rendelkezünk adattal arról, hogy ismert lenne a zsoltár korábról. Pedig úgy tűnik, az. Egyetlen adat persze inkább kirívó példa, mint sem érv, de azzal együtt, hogy hét új zsoltár is megjelenik ebben a kiadványban – legalábbis korábbi megjelenésükben nem lehetünk bizonyosak –, már vezethet egy olyan hipotézis felé, hogy a Bogáti-kéziratok terjedése folyamatos a század folyamán. Az egy-két Bogáti-zsoltárt tartalmazó unitárius kéziratok példája is megerősíti ezt. A *Bölöni-kódex*ben (S 30) felbukkan a 16. zsoltár, *Kassai István toldalékában* (S 1009) pedig az 50., amelyeknek szintén nem tudunk nyomtatott megjelenéséről.

Összegzés

A felvonultatott adatok alapján bizonyosak lehetünk a *Psalterium* kézíratainak, vagy akár egyes zsoltárok kézíratainak unitáriusok között való terjedésében. Láthattunk példát arra is, hogy szombatos környezetből kerülnek be variánsok unitárius forrásokba, helyenként magára a szombatos forrásra is rá tudunk mutatni. Amellett érveltem, hogy ez nem minden esetben jelenti azt, hogy a másolók, szerkesztők tudták, Bogáti szövegeivel van dolguk. Egyszerűen bizonyos szövegek népszerűekké váltak, részei lettek az úzusnak és egyszersmind a gyülekezeti éneklés anonimitásának.

A dolgozat adós a felvetések, találgatások igazolásával vagy cáfolásával. Ez nem is volt célom. Jelezni szerettem volna bizonyos problémákat és anomáliákat. Ezek megoldása csak nagyon aprólékos és átfogó szövegösszehasonlításokkal lehetséges, és a siker akkor sem garantált. A mikrofilológiai vizsgálatokkal közelebb kerülhetünk a zsoltárok valós terjedéséhez, a kapcsolatok feltérképezéséhez. Szerencsére az utóbbi években egyre többen dolgozunk ilyen elemzéseken, és remélhetőleg hamarosan újabb eredményeket tudunk felmutatni.

⁵⁹ RPHA 1052

A dolgozat elején megilletődésemet fejeztem ki azzal kapcsolatban, hogy Bogáti Fazakas Miklós fontossága ellenére mennyire kevésbé feldolgozott szerzője az antitrinitárius irodalomnak. A szöveg hagyományt áttekintve ezzel ellentétes érzések alakulhatnak ki bennünk. A szövegek egyedisége, metrikai bonyolultsága, Bogáti egyháztörténeti helye és maga a korabeli politikai helyzet – eddig mind olyan téma, amelyeket csak érintettem –, valamint a *Psalterium* szöveg hagyományának kuszasága: ha mindezeket figyelembe vesszük, csodálatra méltó az, hogy mennyi különféle forrásban s mindezekhez képest milyen számban jelentek meg Bogáti zsolnárai. Ebből a szempontból Bogáti Fazakas Miklóst a 17. században népszerű 16. századi költők közé kell sorolnunk. Még éppen időben terjedtek el művei, hogy aztán a 18. századtól az ízlés megváltozásával ténylegesen kikopjanak a gyülekezetek énekhasználatából – kivéve néhány fennmaradt szombatos közösséget.⁶⁰

zsol- tár	RMNY 983 Kolozsvár, 1616?	RMNY 1290 Kolozsvár, 1623.	RMNY 1541 Kolozsvár, 1632.	RMK I. 1503 Kolozsvár, 1697.	RMK I. 1558 Kolozsvár, 1700.
1.					p. 121
4.					p. 88
8.	p. 204		p. 447	p. 299	
15.					p. 99
23.					p. 131
29.	p. 225	p. 64	p. 301	p. 208	p. 36
33.	p. 247		p. 231	p. 166	
44.	p. 265		p. 537	p. 362	
46.	p. 273		p. 412		
62.					p. 128
72.	p. 310		p. 603		
74.	p. 314		p. 522		
85.	p. 323		p. 366	p. 246	
90.	p. 340		p. 371	p. 249	

⁶⁰ DÁN Róbert, „A szombatos kódexirodalomhoz”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 2:194–197.

92.	p. 349		p. 518	p. 353	
95.	p. 352				
104.			p. 415	p. 272	p. 122
139.	p. 400		p. 402		
146.					p. 144
151.					p. 93

Bogáti nyomtatott unitárius énekeskönyvekben megjelenő zsoltárai